

A Pragmatic Analysis of Imam Ali's Legal Discourse with Emphasis on Conversational Implicature

(Research Article)

Maboud Esmacili¹ , Ruhollah Sayadinejad^{2*} , Ali Najafi Ivaki³

Submission Date: 13 September 2024

Revision Date: 29 October 2024

Acceptance Date: 21 November 2024

(Page 51-75)

Abstract

Pragmatics is one of the key tools in legal linguistics that examines the meanings of utterances within context and explores the speaker's intended meanings. One of the central issues in pragmatics is the concept of implicature, introduced by Grice, based on the belief that human communication follows a logical principle known as the Cooperative Principle. Violating this principle leads to the creation of implicatures in discourse. Imam Ali's legal discourse, by employing linguistic and rhetorical techniques, provides a rich ground for analyzing discourse implicatures. Using a descriptive-analytical method within the framework of Grice's theory, the present study examines the violation of the Cooperative Principle in Imam Ali's legal discourse and seeks to uncover the implicit meanings embedded in this discourse, aiming to achieve a comprehensive understanding of his legal rhetoric. The findings revealed that Imam Ali, through strategic use of linguistic and rhetorical devices, deliberately violated the Cooperative Principle. This deliberate violation generates discourse implicatures that play a crucial role in conveying fundamental messages. These implicatures indicate that the central signifier in this discourse is justice, which serves as a pivotal concept permeating all dimensions of the discourse. Alongside this, floating signifiers such as responsible governance, popular legitimacy, and realism highlight various aspects of justice and function as complementary

1. PhD candidate in Arabic Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran

2. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran

3. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: saiady@kashanu.ac.ir

How to cite this article: Esmacili, M., Sayadinejad, R., & Najafi Ivaki, A. (2024). A Pragmatic Analysis of Imam Ali's Legal Discourse with Emphasis on Conversational Implicature, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(47), 51-75. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.30679.3168>

elements within this discourse. Furthermore, Imam Ali's legal discourse, compared to its contemporary counterparts, distinguishes itself through purposeful implicit meanings, thereby not only asserting its superiority but also contributing to the expansion of Islamic meta-discourse in the field of law.

Keywords: Legal discourse, legal linguistics, pragmatics, conversational implicature, Imam Ali (AS).

Extended Abstract

1. Introduction

In recent decades, the expansion of interdisciplinary approaches has fostered significant interaction between linguistics and law. Forensic linguistics—as a modern subfield of linguistics—focuses on the role of language in the production and interpretation of legal discourse and seeks to apply linguistic insights to specific legal contexts (Aghagolzadeh, 2012: 57; Khezri, 2022: 58). Closely related to disciplines such as forensic medicine and forensic psychology, forensic linguistics constitutes a branch of the legal sciences that analyzes legal texts and interactions from a linguistic perspective (Khezri, 2022: 55-58). Within the legal domain, language is not merely a medium of meaning transmission but a tool for consolidating social structures and generating normative frameworks. Accordingly, legal discourse emerges as a distinct genre in which language, power, and meaning intersect—a field that demands contextual and pragmatic investigation (Jabbarkazem, 2015: 25-35).

Pragmatics, as an instrumental sub-discipline within forensic linguistics, examines meaning in relation to situational context and speaker intention. Whereas semantics is concerned with literal meaning, pragmatics focuses on the intended and context-dependent dimensions of meaning (Yule, 2012: 171; Chapman, 2019: 49; Allott, 2020: 19). Yule (2012: 171; 2023: 11) defined pragmatics as the study of communication across four levels: speaker meaning, contextual meaning, meaning beyond linguistic form, and the appropriateness of utterance within its social setting. Among classical pragmatic theories, Grice's framework holds central significance (Chapman, 2019: 110). Grice distinguishes between two levels of meaning: what is said and what is meant. While the former is necessary for understanding an utterance, it is not sufficient; full comprehension depends on adding the speaker's intended and implied content to the literal meaning (*ibid.*: 133–134). Grice's model thus provides a powerful analytical basis for exploring complex legal discourses in terms of speaker intention and implicit meaning.

The legal discourse of Imam Ali (AS) represents one of the most profound manifestations of juridical thought within the Islamic intellectual tradition, prominently reflected in Nahj al-Balagha. Grounded in Islamic teachings, this discourse articulates a coherent intellectual system that extends beyond divine law to encompass human rights and social ethics. It is deeply enriched with implied meanings derived from Imam Ali's linguistic mastery and intellectual depth. Consequently, analyzing this discourse through the lens of speech implicature can uncover the hidden dimensions and underlying purposes of Imam's juridical expressions. Such an approach establishes a bridge between modern linguistics and Islamic thought, opening new horizons for understanding the Alavid legal system.

2. Theoretical Framework

The concept of implicature is one of the central notions in pragmatics, first introduced by Paul Grice. He argued that the speaker's intended meaning may extend beyond the literal meaning of their utterance, and to describe this phenomenon, he coined the term implicature, defined as "the existence of an implied meaning within an utterance or segment of discourse" (Allott, 2020: 123). In other words, implicature refers to meaning derived from the speaker's or writer's intention rather than from the explicit linguistic form itself—although there are linguistic clues to it (Aghagolzadeh, 2013: 68). For example, in the exchange "John: We should get a pet." "Mary: I love cats," Mary's response implicitly suggests that she is proposing a cat as their choice of pet.

The core of Grice's theory is the Cooperative Principle, which aims to explain how speakers convey and hearers infer implied meaning (Allott, 2020: 124; Grice, 1989: 26). Grice asserted that cooperation is a fundamental principle governing human interaction in all spheres of life—most evidently in conversation (Chapman, 2019: 140). According to his theory, interlocutors generally assume that others are cooperating to facilitate effective communication and conversational progress. The Cooperative Principle is realized through four maxims of conversation:

Maxim of Quantity: A speaker should provide as much information as is needed for communicative purposes, but no more (Yule, 2023: 54; 'Okasha, 2013: 91; Grice, 1975: 45-47; Grice, 1989: 26-27). In classical Arabic and Islamic rhetoric, this maxim corresponds to the principle of *musāwāt* (balance), with brevity (*ījāz*) and verbosity (*iṭnāb*) seen as deliberate violations (Habanka al-Maydānī, 1996: 2/16-17).

Maxim of Quality: Speech should be based on truth and supported by evidence (Yule, 2023: 54; 'Okasha, 2013: 91; Grice, 1975: 45-47; Grice,

1989: 26–27). Violation of this maxim occurs when the speaker deliberately says something untrue to convey an implied meaning, such as through metaphor or irony in Islamic rhetoric.

Maxim of Relation (Relevance): Every utterance should relate directly to the overall topic of discourse (Chapman, 2019: 142). In Islamic rhetorical tradition, structures such as *uslūb ḥakīm* (wise redirection) and *ikhrāj al-kalām ‘alā khilāf al-zāhir* (intentional deviation from apparent meaning) illustrate purposeful violations of this maxim.

Maxim of Manner: Speech should be clear, orderly, and unambiguous (ibid.). When a speaker resorts to excessive brevity, unnecessary elaboration, or conceptual obscurity, they intentionally flout this principle (Khedir, 2017: 157).

Flouting the Cooperative Principle and Its Implications:

According to Gricean theory, listeners always interpret utterances under the presumption that the speaker adheres to the Cooperative Principle. Hence, when faced with statements that seem less or non-cooperative, they seek an interpretation that restores this cooperative assumption. The additional inferential content that the listener generates to achieve this interpretive alignment is known as a conversational implicature (Chapman, 2019: 143). As Allott (2020: 125) explains, “When a speaker says something that appears irrelevant to the subject at hand, the hearer searches for the most plausible explanation—typically concluding that the speaker intends to communicate a meaning beyond the literal words. Understanding such implied meaning depends on the hearer’s awareness of the speaker’s intentions, the conversational setting, and the broader situational context.”

This theoretical framework provides the foundation for analyzing the nuanced and layered meanings within Imam Ali’s legal discourse, wherein deliberate and contextually motivated flouting of Gricean maxims reveals profound ethical and juridical intentions.

3. Method

The present study adopts a descriptive–analytical approach within the framework of linguistic pragmatics to examine the legal discourse of Imam Ali (AS) and to uncover the interrelation among meaning, intention, and social function in his speech. The analysis focuses on selected *Nahj al-Balagha* letters and sermons that encompass juridical concepts such as justice, authority, responsibility, and related themes. Each utterance is analyzed according to Grice’s Cooperative Principle and its four maxims—Quantity, Quality, Relation, and Manner. Conscious and purposeful deviations from these maxims are interpreted as rhetorical and ethical strategies for conveying implicit or layered meanings.

The investigation of speech implicatures proceeds along two analytical dimensions: first, their cognitive-social functions, manifested in acts such as admonition, encouragement, and critique; and second, their linguistic-rhetorical mechanisms, exemplified by devices like brevity (*ījāz*), metaphor, and other stylistic features. This dual-level analysis integrates pragmatic theory with discourse analysis to reveal how Imam Ali's juridical language operates simultaneously on ethical, communicative, and social planes.

4. Conclusion

The pragmatic analysis of Imam Ali's (AS) legal discourse within Grice's theoretical framework reveals that he deliberately and strategically flouts the Cooperative Principle to create meaningful and ethically charged implicatures. Through rhetorical techniques such as brevity (*ījāz*), elaboration (*iṭnāb*), metaphor, and ambiguity (*īhām*), he generates layers of implied meaning that reinforce the moral and juridical purposes of his speech.

Flouting the Maxim of Quantity emphasizes justice, social responsibility, and service-oriented leadership in contrast to tyranny and power-seeking. Violation of the Maxim of Quality—through metaphorical or allusive expression—on the other hand, highlights compassion and moral commitment as essential foundations of governance. Departures from the Maxim of Relation—via indirect responses and historical allusions—serve to legitimize a government grounded in justice and popular consent. Finally, the intentional flouting of the Maxim of Manner, by drawing on ambiguity and controlled prolixity, helps to expand on complex socio-legal themes such as the prohibition of hoarding and the primacy of public welfare.

Collectively, these strategies position justice as the central signifier of Imam Ali's legal discourse, around which other floating signifiers—such as ethical governance, responsible authority, fairness, and social cohesion—are organized. Thus, the Alavid juridical discourse constitutes a coherent model of moral and rational governance.

References [in Persian]

- Aghagolzadeh, F. (1392). *Descriptive Dictionary of Discourse Analysis and Pragmatics*. 1st ed. Tehran: Elmi.
- ----- (1391). *Forensic Linguistics*. 2nd ed. Tehran: Elm.
- Alwott, N. (1399). *Keywords of Pragmatics*. Translated by Mehrdad Amiri and Behdaad Amiri. 1st ed. Tehran: Nayeesh ye Farsi Press.

- Chapman, S. (1398). *Pragmatic Meaning*. Translated by Mohammad Reza Bayati. 1st ed. Tehran: Elmi.
- Khezri, F. (1401). *Language of Law*. 1st ed. Tehran: Naqd Farhang.
- Yule, G. (1391). *The Study of Language*. Translated by Mahmoud Nourmohammadi. 1st ed. Qazvin: Pareek.
- Yule, G. (1402). *Pragmatics*. Translated by Mohammad Amouzadeh Mahdirji & Manouchehr Tavangar. 10th ed. Tehran: Samat.

References [In Arabic]

- Jabbar Kazem, M. (2015). *Linguistics and Pragmatics in Legal Discourse*. Lebanon: Dhuraf Publications.
- Habanka alMaydani, A. R. (1996). *Arabic Rhetoric: Its Foundations, Sciences and Arts*. 1st ed. Damascus: Dar al Qalam & Beirut: al Dar al Shamiya.
- Khadhir, Basim Khayri. (2017). *Strategies of Discourse in Imam Ali's Speech: A Pragmatic Approach*. Karbala: Nahj al-Balaghah Studies Institute.
- Okasha, M. (2013). *Al Nazariya al Baragmatia al Lughawiyya*. 1st ed. Cairo: Maktabat al Adab.

References [In English]

- Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. In P. Cole and J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*, vol. 3: *Speech Acts*. New York: Academic Press.
- -----, (1989). *Studies in the way of words*. Cambridge: Harvard University Press.

(مقاله پژوهشی)

تحلیل کاربردشناختی گفتمان حقوقی امام علی (ع) با تکیه بر تلویح گفتار

معبود اسمعیلی^۱، روح‌الله صیادی‌نژاد^{۲*}، علی نجفی ایوکی^۳

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

(از ص ۵۷ تا ۷۵)

چکیده

کاربردشناسی یکی از ابزارهای مهم در زبان‌شناسی به طور عام و به‌ویژه در زبان‌شناسی حقوقی است که به بررسی معانی پاره‌گفت‌ها در بافت و کشف مقاصد گوینده یا نویسنده می‌پردازد. یکی از مباحث کلیدی در کاربردشناسی، مسأله «تلویح» است که توسط «پل گرایس» مطرح شد؛ با این باور که که انسان‌ها در گفتگو از مبنایی منطقی با عنوان «اصل همکاری» پیروی می‌کنند که نقض آن موجب پیدایش معنایی تلویحی در گفتار می‌شود. گفتمان حقوقی امام علی (ع) با بهره‌گیری از اسلوب‌های زبانی و بلاغی، بستری غنی برای تحلیل تلویحات گفتاری فراهم می‌آورد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و براساس نظریه گرایس، موارد نقض اصل همکاری در گفتمان حقوقی امام علی (ع) را بررسی و معانی تلویحی نهفته در آن را آشکار می‌سازد تا از این طریق به درکی جامع از این پاره‌گفت‌ها دست یابد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که امام با استفاده از شگردهای مختلف، اصل همکاری را نقض کرده‌اند. این تخطی‌ها موجب ایجاد تلویحات گفتاری شده که در انتقال پیام‌های بنیادین، نقش اساسی ایفا می‌کنند. این تلویحات نشان می‌دهند که دال مرکزی در این گفتمان، عدالت است که به‌عنوان مفهومی محوری، بر تمامی ابعاد آن سایه گسترده است. در کنار آن، دال‌های شناور مانند حکومت مسئولانه و واقع‌گرایی، ابعاد مختلف عدالت را برجسته ساخته و به‌عنوان عناصری مکمل نقش‌آفرینی می‌کنند. همچنین گفتمان حقوقی امام علی (ع)، در مقایسه با گفتمان‌های معاصر خود با ایجاد معانی ضمنی هدفمند، نه تنها تمایز و برتری خود را اثبات کرده، بلکه به بسط فراگفتمان اسلامی در حوزه حقوق منجر شده است.

کلید واژه‌ها: گفتمان حقوقی، زبان‌شناسی حقوقی، کاربردشناسی، تلویح گفتار، امام علی (ع).

۱. دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

گسترش رویکردهای میان‌رشته‌ای در دهه‌های اخیر، زمینه تعامل مؤثر میان زبان‌شناسی و دیگر حوزه‌های معرفتی از جمله حقوق را فراهم ساخته است. در این میان، زبان‌شناسی حقوقی به‌عنوان شاخه‌ای نوپدید در مطالعات زبان، با تمرکز بر نسبت میان زبان و نظام‌های حقوقی، می‌کوشد نقش سازنده زبان را در فرایندهای قانون‌گذاری، تفسیر و اجرای قانون آشکار سازد. این رویکرد، فراتر از تحلیل صوری و ساختاری، به کشف مقاصد ارتباطی، دلالت‌های ضمنی و تلویحات گفتاری در متون حقوقی معطوف است و از این طریق، امکان دست‌یابی به فهمی ژرف‌تر از مفاهیمی چون عدالت، و قانون‌مندی را فراهم می‌آورد. با تکیه بر چنین رویکردی، مطالعه گفتمان حقوقی امام علی(ع) نه‌تنها می‌تواند در بازخوانی و تبیین مبانی حقوق اسلامی از منظر زبان‌شناختی مؤثر باشد، بلکه ظرفیت آن را دارد که ابعاد پنهان معنی و بنیان‌های فکری عدالت علوی را بر پایه‌ی نظریه‌های نوین زبان‌شناسی بازنمایی کند.

۱-۱. بیان مسئله

زبان ابزار اصلی ارتباط است که در بسترهای گوناگون کاربردهای متفاوتی می‌یابد. در میان این بسترها، حوزه حقوق جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چراکه در این حوزه، زبان نه‌تنها وسیله‌ای برای انتقال مفاهیم، بلکه ابزاری برای تولید، تثبیت و اجرای قواعد اجتماعی و حقوقی است. به‌ویژه در جوامعی که عدالت و قانون‌مندی از ارکان اصلی نظم اجتماعی محسوب می‌شوند، زبان نقشی دوگانه دارد: هم بازتاب‌دهنده‌ی ساختارهای حقوقی است و هم عامل شکل‌دهنده به آن‌ها. «گفتمان»^۱ به‌عنوان مفهومی کلیدی در علوم انسانی، با کاربرد زبان در ارتباط است و هر گفتاری را شامل می‌شود که در آن متکلم درصدد تأثیرگذاری بر مخاطب سخن برمی‌آید (جبارکاظم، ۲۰۱۵: ۲۵). در میان گفتمان‌های مختلف مانند سیاسی و فرهنگی، «گفتمان حقوقی»^۲ به متون حقوقی اطلاق می‌شود که می‌توانند با لحاظ بافت و عوامل تأثیرگذار بر تولید و فهم آن‌ها، به مثابه گفتمان حقوقی مورد تحلیل قرار گیرند. این نوع گفتمان در تنظیم روابط اجتماعی و تحقق عدالت نقشی اساسی ایفا می‌کند و درهم‌تنیدگی آن با مبانی زبان‌شناختی و اصول اجتماعی و حقوقی، امکان خوانش‌های متنوعی مانند رویکردهای فقهی یا فلسفه حقوق را فراهم می‌آورد. تحلیل گفتمان حقوقی با بهره‌گیری از رویکرد کاربردشناختی، یکی از روش‌های مؤثر و کارآمد در این زمینه است؛ زیرا این گفتمان همانند سایر گفتمان‌های علمی، دارای گوینده و مخاطب است و ماهیتی کاربردشناختی دارد (همان: ۳۳-۳۵).

«زبان‌شناسی حقوقی»^۳ یا قانونی، رویکردی نوین در زبان‌شناسی کاربردی است که با این نوع تحلیل ارتباط مستقیم دارد و همانند دیگر شاخه‌های علوم قانونی مثل پزشکی قانونی و روان‌شناسی قانونی، با پیوند زبان‌شناسی و حقوق به تحلیل و بررسی مباحث حقوقی از منظر زبان‌شناسی می‌پردازد (ن.ک):

1. Discourse.

2. Legal discourse.

3. Forensic Linguistics.

خضری، ۱۴۰۱: ۵۵-۵۶). این علوم در کنار زبان‌شناسی حقوقی، مجموعه‌ای به نام "علوم قانونی" را در محافل علمی و قضایی غرب شکل داده‌اند. (آفاگل‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۲۲) بنابراین زبان‌شناسی حقوقی استفاده از ظرفیت‌های زبان‌شناسی در بافت‌های ویژه حقوقی و قانونی است؛ از معنی‌شناسی متون حقوقی گرفته تا کمک به حل پرونده‌های قضایی. و به کوتاه سخن، «جان اولسن»^۱ زبان‌شناسی حقوقی را کاربرد زبان در بافت حقوقی می‌داند. (همان: ۵۷؛ ن.ک: خضری، ۱۴۰۱: ۵۸) این اصطلاح نخستین بار در سال ۱۹۶۸ توسط "اسوارت ویک" در بررسی پرونده "تیموتی جان ایوانز" مطرح شد و در دهه ۱۹۹۰ به عنوان سازمان علمی و دانشگاهی به رسمیت شناخته شد و از سال ۱۹۹۷، استفاده از این رویکرد در محاکم قضایی و مراکز پلیس در کشورهای غربی رایج شده است. (آفاگل‌زاده، ۱۳۹۱: ۴-۵۰) در مطالعات اسلامی، نخستین کاربرد زبان‌شناسی حقوقی منسوب به امام علی (ع) است. براساس برخی احادیث امام در محکمه‌ای به قاضی اعتراض کرد که او را با کنیه و شخص مقابل را با نام خطاب کرده است. تحلیل زبان‌شناختی این ماجرا نشان‌دهنده تأثیر پیش‌داوری و تبعیض در انتخاب واژه‌ها در محاکم است که می‌تواند بر عدالت و قضاوت تأثیرگذار باشد و نشان‌دهنده رابطه قدرت و زبان است. (همان: ۵۰)

«کاربردشناسی»^۲ یکی از ابزارهای مهم در زبان‌شناسی عمومی و به ویژه در زبان‌شناسی حقوقی است که در کنار «معنی‌شناسی»^۳ مطالعه علمی معنی را بر عهده دارد. «[علاوه بر معنای تحت‌اللفظی واژه‌ها] جنبه‌های دیگری از معنی وجود دارد که بیشتر به بافت کلامی و مقاصد ارتباطی گوینده بستگی دارد با این توضیح که برقراری ارتباط، اساساً نه فقط به شناخت واژه‌ها، بلکه به شناخت آن‌چه که منظور گویندگان با مطالبشان نیز هست، بستگی دارد. مطالعه آن‌چه که منظور گویندگان یا مفهوم کلام گوینده چیست کاربردشناسی نامیده می‌شود» (یول، ۱۳۹۱: ۱۷۱). بنابراین معنی‌شناسی تبیین معنای زبان‌شناختی یا تحت‌اللفظی را بر عهده دارد؛ اما کاربردشناسی در صدد دستیابی به معنای کامل، بر اساس بافت و کاربرد زبان است (چپمن، ۱۳۹۸: ۴۹؛ الوت، ۱۳۹۹: ۱۹). گفتنی است تمایز میان «معنای زبان‌شناختی»^۴ و «معنای کاربردشناختی»^۵ در علوم اسلامی نیز مورد توجه بوده و دانشمندان مسلمان در قالب «مراد استعمالی» و «مراد جدی» به این مساله پرداخته‌اند (قائم‌نیا، ۱۳۹۳: ۸۰؛ ن.ک: سبحانی، ۱۳۸۸: ۴۵).

در تعریف کاربردشناسی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد؛ برخی آن را مطالعه کاربرد زبان و برخی آن را مطالعه ارتباط می‌دانند (الوت، ۱۳۹۹: ۱۱). «جورج یول»^۶ چهار تعریف مرتبط با یکدیگر برای این حوزه ارائه کرده است: ۱. مطالعه منظور گوینده: تمرکز بر معنایی که گوینده قصد انتقال آن را دارد، نه معنای مستقل از بافت؛ ۲. مطالعه معنا در بافت موقعیتی: بررسی معنای کلمات و عبارات در ارتباط با زمینه‌ای که در آن بیان می‌شوند؛ ۳. مطالعه معنای فراتر از سطح زبانی: تحلیل رابطه میان صورت زبانی و پیام نهفته

1. John Olsson.

2. Pragmatics.

3. Semantics.

4. Semantic meaning.

5. Pragmatic meaning.

6. George Yule.

آن؛ ۴. مطالعه فاصله نسبی در تعاملات: بررسی این که در یک تعامل، چه چیزی و تا چه اندازه باید گفته شود تا متناسب با موقعیت باشد؛ این تناسب با مفهوم فاصله میان گوینده و شنونده تعیین می شود. (یول، ۱۴۰۲: ۱۱) این تعاریف، ابعاد مختلف کارکرد زبان در تعاملات انسانی و انتقال معانی را روشن می کنند. در دانش کاربردشناسی ایده های متعددی برای فهم معنی ارائه شده است. از میان آن ها، دو نظریه مهم از درون فلسفه زبان عادی جوانه زده اند و تأثیرگذارتر هستند که می توان آن ها را نظریه های کلاسیک کاربردشناسی قلمداد کرد: نظریه «کارگفت ها»^۱ از جان آستین^۲، و نظریه «تلویح»^۳ یا بیان ضمنی از پل گرایس^۴ (چپمن، ۱۳۹۸: ۱۱۰). گرایس بر تبیین دو سطح از معنی تأکید داشت: «آن چه گفته می شود» و «چه معنایی می رساند». از نظر وی، «آن چه گفته می شود» برای درک معنا ضروری است، اما کافی نیست؛ از این رو نیازمند افزودن اطلاعات معنی قصدی و ضمنی به معنای لفظی هستیم (همان: ۱۳۳-۱۳۴). نظریه تلویح گفتار گرایس، با تکیه بر «اصل همکاری»^۵ چارچوبی علمی و کارآمد برای تحلیل معانی نهفته در گفتمان های پیچیده، به ویژه گفتمان حقوقی فراهم می کند. به کارگیری این نظریه در تحلیل پاره گفتهایی با لایه های معنایی متنوع و بافت های قدرت، امکان فهم دقیق تری از نیت گوینده، تأثیر کلام، و معنای مستتر در بیان را فراهم می آورد.

گفتمان حقوقی در سنت اسلامی، به واسطه پیوند میان ساختارهای حقوقی با تعالیم الهی و اجتماعی، جایگاهی ویژه دارد. در این میان، گفتمان حقوقی امام علی (ع) به عنوان بخشی از میراث فکری در تمدن اسلامی از غنی ترین منابع در بازنمایی مفاهیم حقوق اسلامی به شمار می رود که در متونی مانند نهج البلاغه بازتاب یافته است. این گفتمان، متأثر از آموزه های اسلام، نظام فکری منسجمی را ارائه می دهد که علاوه بر حقوق الهی، به حقوق بشر، اخلاق اجتماعی و رابطه میان حاکم و مردم نیز توجه دارد و دارای معانی تلویحی عمیقی است که از مهارت های زبانی و اندیشه ورزی خاص صاحب گفتمان سرچشمه می گیرد. در این گفتمان علاوه بر مبانی نظری، جنبه های کاربردی نیز لحاظ شده و مفاهیمی از قبیل عدالت و اخلاق به طور هماهنگ با حقوق تلفیق می گردد. از این رو متون حقوقی علوی، بستر مناسبی برای تحلیل در چارچوب نظریه های زبانی و کاربردشناختی نوین هستند. تحلیل این گفتمان با رویکرد نظریه تلویح گفتار، می تواند ابعاد پنهان و مقاصد عمیق امام را در مواجهه با مفاهیم حقوقی و عدالت آشکار سازد. با توجه به اهمیت این گفتمان و ظرفیت های تحلیلی موجود، پژوهش حاضر درصدد است تا با تمرکز بر نظریه تلویح گفتار، معانی پنهان و استلزام های ضمنی موجود در پاره گفتهای

1. Speech act

۲. J. L. Austin (۱۹۱۱-۱۹۶۰) فیلسوف انگلیسی تبار و از مشهورترین اعضای مدرسه فلسفه زبان روزمره. (ن.ک: الوت، ۱۳۹۹: ۲۳۷)

3. Implicature

۴. Herbert Paul Grice (1913-1988) او متولد بیرمنگام در انگلستان بود و از ۱۹۳۰م تا ۱۹۶۰م در دانشگاه آکسفورد حضور داشت و سپس به دانشگاه برکلی رفت و تا آخر عمر در همان جا مشغول به کار بود. او بیشترین تأثیر را در توسعه کاربردشناسی داشته است. دو نظریه مهم او که تأثیر فراوانی در کاربردشناسی داشته عبارتند از: نظریه معنایی و نظریه گفتگو. (ن.ک: همان: ۲۵۰)

5. Cooperative Principle

حقوقی امام علی (ع) را استخراج و تحلیل نماید؛ مفاهیمی که به طور مستقیم بیان نمی‌شوند، اما نقش مهمی در تبیین نظام حقوقی امام و فهم صحیح گفتمان او دارند.

پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه تلویح گفتار، در پی پاسخ به این دو پرسش اساسی است:

۱. معانی تلویحی برآمده از نقض اصل همکاری در پاره‌گفت‌های حقوقی امام علی (ع) کدامند؟
۲. گفتمان حقوقی امام (ع) از دیدگاه نظریه تلویح چه ویژگی‌های متمایزی در مقایسه با سایر گفتمان‌های معاصر خود دارد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

بر اساس جستجوی نگارندگان تاکنون پژوهشی با رویکرد زبان‌شناسی حقوقی و کاربردشناسی درباره گفتمان حقوقی امام علی (ع) انجام نشده است؛ با این حال آثاری در حوزه‌های نزدیک به این موضوع تولید شده که هر یک به نحوی زمینه‌ساز این پژوهش به شمار می‌آیند:

الف) کتاب «اللسانیات التداولیة فی الخطاب القانوني» اثر مرتضی جبار کاظم (۲۰۱۵) به تحلیل گفتمان فقهی و حقوقی در عراق با استفاده از مبانی کاربردشناسی زبان می‌پردازد. نویسنده پس از معرفی مباحث اولیه گفتمان و کاربردشناسی، به تطبیق نظریه‌های مهمی همانند نظریه تلویح گفتار و کنش‌های گفتاری در متون مورد نظر روی آورده است.

ب) کتاب «حقوق عمومی در نهج البلاغه» اثر مسلم آقایی طوق و غلامحسین هادیان (۱۳۹۴)، به استخراج و طبقه‌بندی اصول حقوق عمومی موجود در نهج البلاغه پرداخته است. این اثر با استفاده از تفاسیر مختلف و مطالعات تاریخی دوران امام علی (ع)، و با تکیه بر دانش حقوق عمومی، سعی دارد به عنوان یک منبع مرجع یا درسنامه در این زمینه ارائه شود.

ج) کتاب «فرهنگ حقوقی نهج البلاغه» اثر علیرضا ابراهیمی (۱۳۹۳) هدف از نگارش این کتاب تهیه متنی جهت دستیابی آسان پژوهشگران به موضوعات حقوقی نهج البلاغه بوده تا متناسب با رشته تحصیلی خویش از آن استفاده نمایند. این اثر ابتدا به منابع حقوق و فلسفه حقوق در نهج البلاغه پرداخته و سپس حقوق بشر، حقوق بین‌الملل، حقوق عمومی و خصوصی، و در نهایت حقوق جزا و جرم‌شناسی را در آن تحلیل می‌کند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

سخنان امام علی (ع)، به‌ویژه در نهج البلاغه، حاوی مفاهیم بنیادین در حوزه حقوق اسلامی است که بازخوانی و تحلیل آن‌ها می‌تواند به تبیین چارچوب‌های حقوقی مبتنی بر عدالت و کرامت انسانی بینجامد و راهگشای بسیاری از چالش‌های حقوقی و اجتماعی معاصر باشد. با این حال، این میراث ارزشمند در سپهر دانش حقوق تا حد زیادی مورد غفلت قرار گرفته است؛ در حالی که در جهان غرب، توجه به میراث فکری و حقوقی گذشتگان و تلاش برای به‌روزرسانی و تطبیق آن‌ها با مقتضیات زمان، زمینه‌ساز تحولات عمیق و پیشرفت‌های قابل توجه در نظام‌های حقوقی و اجتماعی شده است. از سوی دیگر، سخنان امام

علی (ع) سرشار از لایه‌های معنایی پیچیده و مقاصد ارتباطی ضمنی است که فهم دقیق آن‌ها می‌تواند به درک بهتر نظام حقوقی در اندیشه اسلامی کمک کند.

در جهان معاصر، زبان‌شناسی حقوقی به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای، نقش مؤثری در تبیین مقاصد ارتباطی، شناسایی پیش‌فرض‌ها و تحلیل مناسبات قدرت در فرآیندهای حقوقی و قضایی ایفا می‌کند. به‌کارگیری این رویکرد در تحلیل متون حقوقی امام علی (ع) می‌تواند به بازخوانی مؤلفه‌های عدالت، قضاوت منصفانه و ساختار حقوق اسلامی بینجامد. در این چارچوب، نظریه تلویح گفتار با تأکید بر کشف مقاصد گوینده و معانی ضمنی، ابزاری تحلیلی برای فهم دقیق‌تر گفتارهای حقوقی علوی به‌شمار می‌رود. این رویکرد نه تنها فهمی ژرف‌تر از گفتمان حقوقی امام علی (ع) ارائه می‌دهد، بلکه زمینه را برای بازتولید و به‌کارگیری این اصول در نظام‌های حقوقی معاصر بر پایه آموزه‌های اسلامی فراهم می‌سازد.

۲. بحث

۱-۲. نظریه تلویح گفتار

یکی از موضوعات کلیدی در کاربردشناسی، مفهوم «تلویح» یا بیان ضمنی است که نخستین بار توسط پل گرایس مطرح شد؛ او بر این باور بود که معنای مدنظر گوینده می‌تواند فراتر از معنای ظاهری واژه‌ها باشد و برای توصیف این مسأله از اصطلاح «تلویح» استفاده نمود که تعریف آن چنین است: «وجود معنای ضمنی در یک گزاره یا پاره‌گفتار، تلویح یا بیان ضمنی نامیده می‌شود» (الوت، ۱۳۹۹: ۱۲۳). به عبارت دیگر تلویح، معنایی است که در نیت گوینده یا نویسنده وجود دارد نه در پاره‌گفت، هرچند که نشانه‌های زبانی بر آن وجود دارد (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۸). برای درک بهتر این مفهوم، به مثال زیر توجه کنید:

جان: بهتر است ما هم یک حیوان خانگی بخریم.

مری: من عاشق گربه‌ها هستم.

در این بافت، منظور مری فراتر از بیان علاقه‌اش به گربه‌هاست؛ او به‌طور ضمنی از جان درخواست می‌کند که یک گربه خانگی خریداری کند (الوت، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

۲-۲. اصل همکاری و قواعد آن

مفهوم اصلی و هسته مرکزی در نظریه گرایس «اصل همکاری» است که با مطرح کردن آن می‌کوشید چگونگی انتقال بیان ضمنی توسط گوینده و درک و استنباط آن از سوی شنونده را نشان بدهد (همان: ۱۲۴؛ Grice, 1989: 26). ادعای گرایس این بود که اصل اساسی و مسلط در تعامل انسان‌ها با یکدیگر، همکاری و همیاری است که در همه جنبه‌های زندگی رعایت می‌شود؛ اما شاید جالب‌ترین نمود آشکارش در مکالمه باشد (چپمن، ۱۳۹۸: ۱۴۰). بر اساس نظریه او انسان‌ها در کاربرد زبان و گفتگو نیز اصل همکاری را رعایت می‌کنند و فرض را نیز بر رعایت آن از جانب گوینده می‌گذارند تا به کاربرد موثر زبان و روند پیشرفت مکالمه کمک کنند. اصل همکاری مشتمل بر چهار اصل یا قاعده است که در این بخش به توضیح آنها پرداخته می‌شود:

۱-۲-۲. اصل کمیت^۱: گوینده باید نقش خود را به همان میزانی که برای آگاهی بخشی لازم است ایفا نماید و بیش‌تر از سهم خود را انجام ندهد (یول، ۱۴۰۲: ۵۴؛ عکاشه، ۲۰۱۳: ۹۱-۹۲؛ Grice, 1975, 45-47؛ Grice, 1989: 26-27) به نظر می‌آید آنچه در بلاغت مسلمانان تحت عنوان «مساوات» مطرح است با این اصل، همسویی دارد و ایجاز و اطناب در سخن، نقض این اصل محسوب می‌شوند (ن.ک: حبنکه الميدانی، ۱۹۹۶: ۱۶/۲-۱۷). قاعده کمیت، گاهی رعایت نمی‌شود که این امر منجر به پیدایش معنای ضمنی در کلام می‌گردد. پراگویی و ایجاز از موارد نقض این قاعده به شمار می‌روند که نشان‌گر نیت خاص گوینده هستند (ضیاء حسینی، ۱۳۹۱: ۴۰). یکی از نمونه‌های نقض این قاعده، پاسخ حضرت موسی (ع) به خداوند در آیه ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾ (طه/۱۷) است. حضرت موسی به جای پاسخ مختصر، توضیح بیشتری ارائه می‌دهد: ﴿قَالَ هِيَ غَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا...﴾ (طه/۱۸) این عمل در بلاغت اسلامی «تلفیف» نامیده می‌شود و بیان‌گر مقصود خاصی است که مفسران درباره آن نظرات مختلفی ارائه کرده‌اند (البار، ۲۰۱۸: ۱۲۲؛ قائمی‌نیا، ۱۳۹۳: ۳۱۸).

۲-۲-۲. اصل کیفیت^۲: متکلم نباید چیزی بگوید که خودش به کذب آن معتقد است و علاوه بر این از گفتن آن‌چه که شواهد کافی برای آن ندارد، پرهیز نماید (یول، ۱۴۰۲: ۵۴؛ عکاشه، ۲۰۱۳: ۹۱-۹۲؛ Grice, 1975: 45-47؛ Grice, 1989: 26-27). آنچه در بلاغت کهن با عنوان تعبیر مجازی مطرح است مانند استعاره، کنایه و... نقض اصل کیفیت به شمار می‌روند. عدول از اصل کیفیت، معنایی تلویحی را به سخن می‌افزاید؛ مثلاً جمله «تو آفتاب زندگی من هستی» در ظاهر کذب است؛ زیرا امکان ندارد که شخصی آفتاب باشد. تخلف از اصل کیفیت در این جمله، اشاره به ویژگی‌های ارزشمند فرد مورد نظر است؛ مثلاً قابلیت لذت و شادمانی بخشیدن. «به بیان دقیق‌تر، سخنگو از نخستین فراگفت کیفیت تخطی می‌کند تا یک سربسته گویی مکالمه‌ای را انتقال دهد. در واقع گرایش چگونگی عملکرد کلی استعاره را تبیین می‌کند» (چپمن، ۱۳۹۸: ۱۴۵-۱۴۶).

۳-۲-۲. اصل تناسب یا ارتباط^۳: باید گوینده مرتبط با موضوع سخن بگوید. بر این اساس، هر جزء از پیام، باید هم مرتبط با موضوع پیام و هم مرتبط با اجزای دیگر باشد. (همان) به نظر می‌رسد موضوع «اخراج الکلام علی خلاف الظاهر» که در بلاغت اسلامی مطرح است، جزو نقض اصل تناسب باشد. گوینده می‌تواند با تخطی از اصل تناسب، معنایی ضمنی را منتقل نماید؛ مثلاً اگر فردی از خسته‌کننده بودن مهمانی شکایت کند و دیگری درباره آب‌وهوا صحبت کند، این پاسخ نامتناسب می‌تواند به دلایلی مانند اجتناب از گفت‌وگوی منفی، احترام به میزبان و... تعبیر شود (چپمن، ۱۳۹۸: ۱۴۵). شگردهایی مانند «اسلوب حکیم» در بلاغت اسلامی نیز نمونه‌ای از نقض این اصل محسوب می‌شوند.

1. Quantity
2. Quality
3. Relevance

۴-۲-۲. اصل حالت یا شیوه بیان^۱: بر اساس این قاعده، گوینده باید از بیان عبارات مبهم، ثقیل و پیچیده بپرهیزد و واضح، موجز، و منظم سخن بگوید (همان). پیام‌گزار و پیام‌گیر هر دو تلاش می‌کنند نهایت همکاری را داشته باشند و اصل همکاری را رعایت کنند و سخن باید مختصر و روشن باشد؛ لذا با ابهام و چند پهلو سخن گفتن، ذهن مخاطب به طرف اغراض ثانویه می‌رود (زابل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۴-۶۵؛ شمیسا، ۱۳۸۴: ۲۱۵) نقض اصل شیوه بیان در مواردی مانند استفاده از جناس، ایهام یا پنهان‌کاری در گفتگو نمایان می‌شود (ضیاء حسینی، ۱۳۹۱: ۴۱). هرگاه گوینده در سخن به ایجازی مخِل یا اطنابی مفرط روی آورد، یا آنکه گفتارش دچار تعقید مفهومی گردد، از رعایت این اصل عدول کرده است (خضیر، ۲۰۱۷: ۱۵۷).

۳-۲. تخطی از اصل همکاری و پیامدهای آن

براساس نظریه گرایس، مخاطب همواره سخن گوینده را با این پیش‌فرض تفسیر می‌کند که وی به اصل همکاری پایبند است. بنابراین، اگر با گزاره‌هایی مواجه شود که کم‌تر همیارانه یا حتی ناهمیارانه به نظر می‌رسند، تلاش می‌کند معنای سخن را به گونه‌ای تفسیر و تاویل کند که با اصل همکاری سازگار باشد. هر عنصری که مخاطب برای دستیابی به این هماهنگی به گفتار گوینده بیفزاید، به‌عنوان «تلویح مکالمه‌ای»^۲ شناخته می‌شود (چپمن، ۱۳۹۸: ۱۴۳). به عبارت دیگر «گوینده چیزی را بیان می‌کند که ظاهراً ارتباطی به موضوع بحث ندارد و شنونده در پی دستیابی به بهترین توضیح برای گفتار وی است. در اغلب موارد بهترین توضیح این است که گوینده قصد انتقال معنایی فراتر و بیشتر از بیان ظاهری دارد. درک و استنباط این معنای ضمنی، مستلزم شناخت شنونده از گوینده و توجه به شرایط گفتگو، بافت و جهان پیرامون گفتگو است» (الوت، ۱۳۹۹: ۱۲۵).

۴-۲. انواع تلویح

آنچه تا کنون بیان شد، مربوط به تلویح مکالمه‌ای^۳ بود که این نوع تلویح، استنباطی است، و بر اساس بافت و نقض اصل همکاری شکل می‌گیرد. در مقابل، تلویح قراردادی مستقل از اصل همکاری و بافت است و به واژگان خاصی وابسته است، مشابه پیش‌انگاری واژگانی. کلماتی مانند «اما»، «بنابراین» و «حتی» تلویح قراردادی ایجاد می‌کنند. برای مثال، در جمله «حتی علی معلم را دوست دارد»، واژه «حتی» دو معنای ضمنی دارد: وجود افراد دیگر با همین علاقه و غیرمنتظره بودن علاقه علی. این پژوهش بر تلویح‌های مکالمه‌ای متمرکز است و تلویح قراردادی را بررسی نمی‌کند.

1. Manner

2. Conversational Implicature

۳. لازم به ذکر است که تلویح مکالمه‌ای نیز به دو نوع عام و خاص تقسیم می‌گردد که برای جلوگیری از طولانی شدن مطالب و ضروری نبودن

بحث، در متن پژوهش به آن‌ها پرداخته نشده است (ن.ک: یول، ۲۰۱۰: ۷۲).

۳. تحلیل داده‌ها

۳-۱. اصل کمیت

حقوق مالیه یکی از شاخه‌های حقوق عمومی است که به موضوعاتی مانند مالیات و قوانین مرتبط می‌پردازد (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۹۴). در اندیشه امام علی (ع)، اصلاح نظام مالیاتی راهبردی بنیادین برای بهبود جامعه محسوب می‌شود (آقایی طوق، ۱۳۹۴: ۲۳۶). ایشان در نامه خود به مالک اشتر، بر این موضوع تأکید کرده و می‌نویسد: «و تَفَقَّدَ أَمْرَ الْخُرَاجِ بِمَا يُصْلِحُ أَهْلَهُ، فَإِنَّ فِي صَلَاحِهِ وَ صَلَاحِهِمْ صَلَاحاً لِمَنْ سِوَاهُمْ، وَ لَا صَلَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ، لِأَنَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخُرَاجِ وَ أَهْلُهُ» (نامه/۵۳). تحلیل این عبارت بر اساس الگوی گرایس نشان می‌دهد که امام (ع) با تأکید ویژه بر موضوع مالیات، از دستوری ساده و مختصر فراتر رفته و با استفاده از ساختاری دارای اطناب، اصل کمیت را نقض کرده است. جمله حصرساز «و لَا صَلَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ» در واقع بازبینی برای جمله «فَإِنَّ فِي صَلَاحِهِ وَ صَلَاحِهِمْ صَلَاحاً لِمَنْ سِوَاهُمْ» است. (ابن میثم، ۱۴۰۴: ۱۶۶/۵) این ساختار با نقض اصل کمیت، مخاطب را به درک معناهای تلویحی و لایه‌های پنهان پیام سوق می‌دهند.

تأکید بر موضوع مالیات و برجسته‌سازی آن، گویای جایگاه استراتژیک آن در گفتمان حقوقی امام (ع) است؛ زیرا خراج تنها منبع مالی دولت در آن دوران بود (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۲۴۹/۲۰) از این رو کارگزاران نباید به مالیات صرفاً به عنوان منبع درآمد بنگرند؛ بلکه باید آن را ابزار تضمین پایداری اقتصادی و اجتماعی تلقی کنند. امام مدیریت مالیات را فراتر از جمع‌آوری آن تعریف کرده و بر اولویت صلاح مردم تأکید دارند که این نگرش ضمناً سیاست‌های مالیاتی غیرمنصفانه و سودمحور را مورد انتقاد قرار داده و هشدار می‌دهد که سوءمدیریت و رویکردهای تک‌بعدی در این زمینه می‌تواند پیامدهای زیان‌باری برای نظام اجتماعی داشته باشد؛ از این رو تحقق عدالت مالیاتی نه تنها یک ضرورت اقتصادی بلکه مسئولیتی اساسی بر دوش حاکمیت است.

همه ارکان حکومت، از نیروهای نظامی گرفته تا کارگزاران و سایر نهادها به منابع مالی نیاز دارند و اختلال در این امور می‌تواند به عملکرد آن‌ها آسیب برساند. از این رو امام (ع) با بیان «النَّاسُ كُلُّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخُرَاجِ وَ أَهْلُهُ» به این نیاز حیاتی اشاره می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۹/۱۱). این تعبیر بر همبستگی اجتماعی و وابستگی متقابل طبقات جامعه تأکید دارد و نشان می‌دهد که ساختار جامعه بر تعامل تمامی اقشار استوار است. این وابستگی متقابل، خراج را نه تنها به عنوان ابزاری مالی، بلکه به عنوان عاملی برای تقویت تعاون و انسجام اجتماعی مطرح می‌سازد. واژه «عیال» نیز مردم را تحت حمایت حکومت معرفی می‌کند و بر مسئولیت حاکمان در قبال مردم تأکید می‌کند. لذا خراج نباید تنها برای تأمین خزانه به کار رود بلکه باید هدف آن اصلاح امور جامعه باشد. این نگرش، نقش حاکمان را از سطح مدیریت اقتصادی صرف به سرپرستی اخلاقی ارتقا می‌دهد.

امام علی (ع) چند روز پس از تصدی خلافت در خطبه‌ای به تبیین وظایف امام و پیشوای مسلمانان پرداخته و می‌فرماید: «إِنَّهُ لَيْسَ عَلَى الْإِمَامِ إِلَّا مَا حُمِّلَ مِنْ أَمْرِ رَبِّهِ: الْإِنْبِلَاقُ فِي الْمَوْعِظَةِ، وَالْاجْتِهَادُ فِي النَّصِيحَةِ،

وَإِحْيَاءُ السُّنَّةِ، وَإِقَامَةُ الْحُدُودِ عَلَى مُسْتَحَقِّهَا، وَإِصْدَارُ السُّهُمَانِ عَلَى أَهْلِهَا» (خطبه/۱۰۵) از آنجا که این فرمایش به وظایف حاکم و روابط حکومت و ملت می‌پردازد، می‌توان آن را از منظرهای متعدد در قلمرو حقوق عمومی مورد واکاوی قرار داد. این بیان نیز دارای ساختاری اطنابی است، زیرا از شیوه بلاغی «ایضاح بعد از ابهام» بهره می‌برد که از انواع اطناب محسوب می‌شود (ن.ک: حیدری، ۱۳۹۴: ۱۳۰؛ تفتازانی، ۱۳۹۶: ۵۳۱). این عبارت حاوی لایه‌هایی از تلویحات کاربردشناختی است که ناشی از نقض اصل کمیت هستند و در راستای مقاصد گفتمانی امام برای تحدید دامنه قدرت و تمایز آن از خلافت سیاسی صرف، قابل تحلیل‌اند.

این شیوه بیانی بر عظمت جایگاه امامت و خلافت دلالت دارد و در جهت رسوخ مفاهیم در ذهن مخاطب و تقویت فرآیند تأمل بکار رفته است (همان). همچنین این سخن نقدی ضمنی بر سیاست‌های خلفای پیشین و مدعیان قدرت است؛ به‌ویژه کسانی که خلافت را وسیله‌ی منافع شخصی ساختند. به‌نظر می‌رسد مقصود امام(ع) از تعبیر حصرساز، قطع طمع‌های ناروا، جلوگیری از انتظار بخشش‌های بی‌مورد، و منع امتیازدهی ناعادلانه از بیت‌المال بوده است؛ سیاستی که برخی زمامداران پیشین بدان خو گرفته بودند (ر.ک: هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۲۵۰/۷). افزون بر این، خطبه حامل تلویحات مهمی چون نفی حکومت استبدادی بر پایه اختیارات بدون حد و مرز، تبیین تمایز امام الهی از حاکم دنیوی، و انکار نگرش ابزاری به قدرت است؛ قدرتی که از منظر امام(ع) «تکلیف» الهی است نه امتیاز شخصی، و حکومت عرصه‌ی مسئولیت و خدمتگزاری است، نه ابزار بهره‌برداری.

امام علی(ع) در فرازی از عهدنامه مالک اشتر، با بهره‌گیری از اسلوب «توشیح»، سخن خویش را به گونه‌ای سامان می‌دهد که به نقض اصل کمیت می‌انجامد: «فَأَهْمُ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحَ لَكَ فِي الدِّينِ وَإِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخُلُقِ» (نامه/۵۳). این عبارت از منظر حقوق عمومی و در چارچوب مبانی حکمرانی قابل تحلیل است (آقایی طوق، ۱۳۹۴: ۱۵۶). متکلم با ایجاد ابهام اولیه و سپس ارائه یک تقسیم‌بندی فراگیر، دامنه سخن را گسترش می‌دهد که این اطناب با هدفی معنادار به کار رفته است: نخست، برای جلب توجه مخاطب به اهمیت موضوع؛ دوم، برای تأکید بر ضرورت رفتار عادلانه و برابر کارگزار با تمامی اقشار جامعه. بدین ترتیب، پیام نهفته در عبارت تأکید بر شمولیت عدالت، برابری و انسان‌مداری در ساختار حکمرانی است. در این دستگاه فکری، هیچ فردی بیرون از دایره کرامت انسانی قرار نمی‌گیرد: مسلمانان به‌عنوان «برادران دینی» و غیرمسلمانان به‌عنوان «هم‌نوعان انسانی» در کنار هم قرار می‌گیرند. این نگرش، الگویی بنیادین برای حکمرانی عادلانه ترسیم می‌کند که نه بر تمایزهای اعتقادی یا قومی، بلکه بر اصل همبستگی انسانی و عدالت اجتماعی استوار است. این عبارت را می‌توان از برجسته‌ترین نمونه‌های تبلور اندیشه حقوق بشری در گفتمان حقوقی امام و سنت اسلامی دانست.

۲-۳. اصل کیفیت

امام علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر، او را به مهربانی با مردم سفارش کرده و از ظلم بر حذر می‌دارد و بر برابری انسان‌ها تأکید می‌کند: «وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَالْمَحَبَّةَ هُمْ وَاللُّطْفَ بِيَوْمٍ لَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سُبُعًا

ضَارِبًا تَغْنِيهِمْ أَكْلَهُمْ فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» (نامه/۵۳). این کلام را می‌توان در چارچوب مفاهیم حقوق عمومی، حقوق شهروندی و حقوق بشر تحلیل کرد. (ن.ک: آقای طوق، ۱۳۹۴: ۱۵۶؛ عربی‌فر، ۱۳۹۱: ۱۱۶) بررسی تعبیری نظیر شعار (جامه زیرین که به بدن می‌چسبد) و سبعا ضاریا (حیوان درنده) نشان می‌دهد که این عبارات نمی‌توانند بر معانی ظاهری خود حمل شوند، زیرا قلب، جامه‌پوش نیست و رحمت چیزی نیست که بتوان آن را پوشید و حاکم نیز در حقیقت حیوان درنده نیست. از آن جا که حمل این گفتار بر ظاهر آن، منجر به کذب کلام می‌گردد، باید به جستجوی نیت گوینده پرداخت و دلالت‌های ضمنی را استنباط نمود. استعاره‌های مذکور، اصل کیفیت را نقض می‌کنند؛ اما این تخطی راهبردی و بلاغی است تا پیام حقوقی و اخلاقی سخن را تأکید نماید.

استعاره «شعار» نشان می‌دهد که مهربانی و عطف باید از سطح ظاهری فراتر رفته و در رفتار و سیاست‌های حکومت تجلی یابد و الزام حاکم به این امر نه تنها یک تکلیف حقوقی، بلکه مسئولیتی اخلاقی و انسانی است. در حقوق مدرن، دولت موظف به تأمین حقوق شهروندان است، اما امام این مسئولیت را به لایه‌های عمیق وجدان حاکم پیوند می‌زند. این دیدگاه با نظریه دولت رفاه شباهت دارد، جایی که در آن دولت علاوه بر اجرای قوانین، مسئول تأمین رفاه عمومی و حمایت از اقشار ضعیف است. استعاره «سبعا ضاریا» نیز پیامدهای ویرانگر حکومت ظالمانه را نشان داده و بیانگر آن است که ظلم، حاکم را به موجودی درنده‌خو تبدیل می‌کند. در اندیشه سیاسی و حقوقی، منع خشونت و ظلم از اصول بنیادین حقوق بشر و حقوق بین‌الملل محسوب می‌شود و هر حکومت موظف به رعایت حقوق اساسی شهروندان است. این تعبیر بر این نکته تأکید دارد که ظلم سرانجام به نابودی حکومت می‌انجامد، همان‌گونه که یک حیوان درنده سرانجام از میان برداشته می‌شود.

صاحب گفتمان در بخش دیگری از عهدنامه مذکور چنین می‌گوید: «وَ لَكِنْ أَخَذَرُ كُلَّ أَخَذَرٍ مِنْ عَذْوِكَ بَعْدَ صَلَاحِهِ فَإِنَّ الْعَدُوَّ زِمًّا قَارِبٌ لِيَتَغَفَّلَ فَخُذْ بِالْحَزْمِ وَ أَهْمُ فِي ذَلِكَ حُسْنُ الظَّنِّ وَ إِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ عَدُوِّكَ عَقْدَةً أَوْ أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً فَخُطَّ عَهْدُكَ بِالْوَفَاءِ وَ ارْزُقْ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ وَ اجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً ذُونَ مَا أُعْطِيتَ» (نامه/۵۳). امام علی (ع) بر لزوم احتیاط و دوراندیشی در روابط سیاسی پس از صلح تأکید کرده و هشدار می‌دهد که دشمن ممکن است از صلح برای غفلت‌ورزی بهره ببرد، از این‌رو باید حسن ظن بیش از حد را کنار گذاشت. درعین حال، بر وفای به عهد، رعایت تعهدات و حفظ پیمان‌ها تأکید دارد. این دستور، اصل امانت‌داری در تعهدات و پایبندی به قراردادهای به‌عنوان یکی از مبانی مهم حقوق بین‌الملل و حقوق اسلامی مطرح کرده و بر مسئولیت حکومت در تأمین امنیت و احترام به توافقات دلالت دارد. در این بخش از نامه، اصل کیفیت به واسطه دو تعبیر نقض شده است: «أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً» و «وَ اجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً». «اللبس» به معنای پوشش، استعاره از وارد شدن دشمن زیر پوشش امنیت و «جُنَّة» نیز به معنای سپر، استعاره از جان آورده شده است (ابن‌میثم، ۱۴۰۴: ۱۸۱/۵). این تعبیرها در تضاد با اصل کیفیت هستند؛ زیرا فهم ظاهری از آنها منجر به کذب سخن می‌شود.

استعاره‌ی «لباس» به حمایت امنیتی دلالت دارد و تلویحاً بر لزوم حفظ جان و حقوق افراد، حتی دشمنان، تأکید می‌کند. «لباس ذمه» نه تنها تعهدی سیاسی، بلکه مسئولیتی اخلاقی و اجتماعی است که بر پابندی به اصول اخلاقی و حمایت از معاهدات تأکید دارد و حاکمان را به رعایت آن فرامی‌خواند. استعاره «جَنَّة» بر این نکته تأکید دارد که در وهله نخست مسئولیت معاهدات بر عهده حاکم است و باید در صورت لزوم، حتی جان خویش را فدا سازد؛ اما مرتکب خیانت نشود (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۷/۱۰۷) به عبارت دیگر، حاکم باید نخستین سپر دفاعی در این امور باشد و از قبول مسئولیت شانه خالی نکند.

در گفتمان امام (ع)، نقض اصل کیفیت در بسیاری از موارد از طریق تعابیر مجازی و کنایی تحقق یافته است، اما گزاره «فَلَيْسَتْ تَصْلُحُ الرِّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاحِ الْوَلَاةِ وَ لَا تَصْلُحُ الْوَلَاةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرِّعِيَّةِ» (خطبه/۲۱۶) نیز مصداقی از این تخطی است. این بیان با اسلوب حصرساز، رابطه علت و معلولی دوسویه میان اصلاح رعیت و اصلاح زمامداران ترسیم می‌کند؛ رابطه‌ای که شدت و کلیت آن، رنگ و بوی مبالغه دارد؛ زیرا از منظر اجتماعی، عوامل اصلاح جامعه متکثر و چندبعدی‌اند و فروکاستن آن به این رابطه، ادعایی فراتر از شواهد متعارف است که نقض اصل کیفیت محسوب می‌شود. این تخطی، آگاهانه صورت گرفته است تا از این رهگذر، پیامی هدفمند به مخاطب منتقل گردد. تلویح این سخن، تأکید و برجسته‌سازی جایگاه زمامداران در اصلاح جامعه و هشدار نسبت به پیامدهای فساد آنان است؛ در عین حال، بر نقش استقامت رعیت در اصلاح کارگزاران نیز تأکید دارد. بنابراین، این سخن دو کارکرد کلیدی دارد: نخست، یادآوری و تأکید بر تکلیف حقوقی حاکمان در قبال مردم، و دوم، مشروع‌سازی و تقویت حق مطالبه اصلاح برای آحاد جامعه، که نقش مردم را به عنوان بازیگران فعال در سلامت حکمرانی برجسته می‌سازد.

این بیان در حوزه حقوق عمومی جای دارد، زیرا رابطه دوسویه مردم و حکومت و مسئولیت متقابل آن‌ها را برجسته می‌سازد. در بستر تاریخی جنگ صفین و فساد حاکمانی مانند معاویه، امام (ع) با این بیان، محور اصلی اصلاح را متوجه رأس هرم قدرت ساخت تا بازسازی اخلاقی و سیاسی کارگزاران زمینه‌ساز اصلاح فراگیر شود. هرچند عبارت ظاهری مطلق دارد، اما ابزاری حقوقی-اقتناعی است که مؤلفه‌های گفتمان امام علی(ع) نظیر تأکید بر مسئولیت متقابل دولت و ملت، اصالت‌بخشی به اصلاح ساختار قدرت به مثابه پیش‌شرط اصلاح اجتماعی و مشروعیت مطالبه پاسخ‌گویی را به خوبی بازتاب می‌دهد.

عبارت «أَلَا مَنْ دَعَا إِلَى هَذَا الشِّعَارِ فَأَقْتُلُوهُ وَ لَوْ كَانَ تَحْتَ عِمَامَتِي هَذِهِ» (خطبه/۱۲۷) نیز نمونه‌ای از نقض اصل کیفیت است که دستوری قاطع و با بار حقوقی روشن در حفظ انسجام اجتماعی و مقابله با تفرقه محسوب می‌شود. بر اساس احتمال راجح، این بیان مبتنی بر صنعت بدیعی «غلو» است؛ زیرا اگر عمامه بر سر امام باشد، از منظر عقل و عرف، امکان ندارد فردی زیر آن قرار گیرد (ن.ک: ابن‌میثم، ۱۴۰۴: ۱۳۶/۳؛ خاقانی، ۱۳۷۶: ۲۷۲). این بیان اغراق‌آمیز نقض اصل کیفیت تلقی می‌شود؛ چرا که گوینده به جای ارائه بیانی صریح و مبتنی بر شواهد، با گزاره‌ای ناممکن تلویحی هدفمند را شکل می‌دهد. پیام

ضمنی سخن این است که حتی اگر فردی مورد عنایت و توجه امام و از نزدیکان ایشان باشد، از این حکم مستثنی نیست (همان). با توجه به زمینه و بافت صدور این سخن، این روش نه تنها بر عدم پذیرش هیچ استثنایی در مقابله با ترویج شعارهای تفرقه‌انگیز خوارج تأکید می‌کند، بلکه نشان می‌دهد این گفتمان بر حفظ وحدت استوار است و هیچ ملاحظه‌ای بر ضوابط و قواعد حقوقی ترجیح ندارد. از این دیدگاه، جدیت در حفظ انسجام اجتماعی، مقابله با تهدیدات امنیتی، و تأکید بر اصل برابری و انضباط حقوقی، از مهم‌ترین مؤلفه‌های گفتمانی امام هستند.

۳-۳. اصل ربط

گاهی نقض اصل ربط ناشی از خرق مقتضیات مقامی است، به‌طوری که سخن از چارچوب متعارف و مورد انتظار فاصله گرفته و انسجام معنایی و ارتباط منطقی آن با بافت سخن دچار دگرگونی می‌شود (البهادلی، ۲۰۲۱: ۲۰۲؛ عماد طالب، ۲۰۲۲: ۱۱۸). برای نمونه در آغاز عهدنامه مالک اشتر چنین آمده است: «جَبَايَةُ خَرَايجِهَا وَ جِهَادُ عَدُوِّهَا وَ اسْتِصْلَاحُ أَهْلِهَا» (نامه/۵۳). آغاز نامه غیرمنتظره به نظر می‌رسد؛ زیرا انتظار می‌رود که متون انتصابی و حکومتی، خصوصاً در گفتمان اسلامی، با مفاهیم کلی و اخلاقی نظیر تقوا آغاز شوند؛ اما امام نخست به امور عملیاتی حکومت نظیر مالیات و اصلاح اجتماعی اشاره کرده و پس از آن به اصول اخلاقی پرداخته است: «أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ إِثَارِ طَاعَتِهِ...» (همان) این ترتیب می‌تواند موجب اختلال در انتظارات گفتمانی مخاطب و نقض اصل ربط شود.

نقض اصل ربط در این‌جا نشان می‌دهد که از دیدگاه سخنور، حکومت ترکیبی از عمل‌گرایی و اخلاق‌مداری است که باید این دو عنصر به‌طور هم‌افزا در مدیریت جامعه به کار گرفته شوند. از دیدگاه وی کارآمدی اجرایی حکومت اولویت دارد؛ اما اگر از اخلاق و تقوا تهی باشد، به فساد و بی‌عدالتی می‌انجامد؛ از این‌رو حکومت بدون عمل‌گرایی ناکارآمد، و عمل‌گرایی فاقد اخلاق زمینه‌ساز انحراف و استبداد است. این رویکرد حاکی از آن است که ابتدا باید ساختار اجرایی به‌درستی استقرار یابد و سپس اخلاق در مقام نیرویی هدایتی و نظارتی آن را از انحراف مصون دارد. هم‌چنین این سخن نقدی ضمنی بر گفتمان‌های رقیب است؛ امام برخلاف خلفای پیشین که حکومت را امانتی برای اجرای شریعت تلقی می‌کردند، بر ضرورت حکومتی کارآمد که در پرتو اخلاق هدایت می‌شود، تأکید دارد.

نمونه دیگر در این زمینه، نامه‌ی امام علی (ع) به معاویه است: «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ النَّاسَ قَتَلُوا عُثْمَانَ عَنْ غَيْرِ مَشُورَةٍ مِنِّي، وَبَايَعُونِي عَنْ مَشُورَةٍ مِنْهُمْ وَاجْتِمَاعٍ، فَإِذَا أَتَاكَ كِتَابِي فَبَايِعْ لِي...» (احمدی میانجی، ۱۴۲۶: ۶۲/۱). این نامه، که در آغاز خلافت امام و با هدف اخذ بیعت از معاویه نگاشته شده، فرمانی رسمی با بار حقوقی است که در آن، بیعت به‌عنوان یک تکلیف از سوی خلیفه وقت مطالبه شده است و ابعاد حقوقی آن در ادامه روشن‌تر خواهد شد. انتظار می‌رود امام در آغاز نامه مستقیم به موضوع بیعت بپردازد، اما با رویکردی غیرمنتظره، سخن با قتل عثمان آغاز می‌شود و امام بی‌درنگ به درخواست بیعت نمی‌پردازد.

سخنور با اشاره به قتل عثمان و بیعت مردم، به‌صورت غیرمستقیم مشروعیت خلافت خود را اثبات می‌کند و این پیام به معاویه منتقل می‌شود که نمی‌تواند مشروعیت آن را زیر سؤال ببرد، زیرا بیعت با

اجماع و بدون اجبار صورت گرفته است. امام (ع) با تأکید بر این که مردم او را با مشورت انتخاب کرده‌اند، تلویحاً به مقبولیت مردمی حکومت اشاره می‌کند، که از مباحث مرتبط با حقوق عمومی است (ن.ک: آقای طوق، ۱۳۹۴: ۳۰). وی حکومت خود را مبتنی بر اراده عمومی مردم می‌داند و این پیام را به معاویه منتقل می‌کند که مخالفت او در واقع مخالفت با خواست عمومی مسلمانان است. افزون بر این، امام (ع) پیش از درخواست بیعت، به‌طور ضمنی از خود در برابر اتهام مشارکت در قتل عثمان دفاع می‌کند. این رویکرد، نوعی پیشگیری از اعتراض احتمالی از سوی معاویه، مبنی بر خون‌خواهی عثمان است.

در نامه دیگری امام علی (ع) به فرماندهان سپاه چنین می‌نویسد: «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، أَهْمُ مَنْعُوا النَّاسَ الْحَقَّ فَاشْتَرَوْهُ، وَأَخَذُوهُمْ بِالْبَاطِلِ فَافْتَدَوْهُ» (نامه/۷۹). در این نامه نیز اصل ربط نقض شده است، زیرا امام (ع) به‌جای ارائه دستورات نظامی صریح، به سرنوشت حکومت‌های پیشین و پیامدهای بی‌عدالتی اشاره دارد. شیوه بیان در این نامه حائز اهمیت است؛ زیرا سخنان او با رویکردی غیرمستقیم و استناد به شواهد تاریخی، فرماندهان را به تفکر درباره پیامدهای عدول از حق و ظلم ترغیب می‌کند. او به‌جای نهی مستقیم، از نمونه‌های تاریخی بهره می‌برد تا زمینه‌ای برای تأمل و درون‌نگری فراهم آورد. این شیوه بیان نشان می‌دهد که توصیه‌های غیرمستقیم اثر بیش‌تری از دستورات صریح دارند و تلویحاً اثبات می‌کند که تاریخ ابزاری مؤثر در اقناع و بهترین معلم برای سیاست‌مداران و فرماندهان به شمار می‌آید.

بیان مذکور فراتر از یک توصیه اخلاقی است و دلالت‌های آن با مفاهیم حقوقی مختلفی ارتباط دارد. این نامه به‌طور تلویحی بیان می‌کند که بقاء حکومت تنها به توان نظامی بستگی ندارد، بلکه بر پایه رعایت حقوق مردم و عدالت استوار است. کارآمدی نظامی تنها در چارچوبی عادلانه معنا می‌یابد و فرماندهان باید علاوه بر توان رزمی، به حقوق مردم نیز اهتمام ورزند. تأکید بر رعایت حقوق در حکمرانی و نحوه تعامل حاکمان با مردم، به حوزه حقوق عمومی مربوط می‌شود (آقای طوق، ۱۳۹۴: ۱۵۳). هم‌چنین اشاره به علل سقوط حکومت‌های پیشین، فرماندهان را نسبت به خطرات مشابه آگاه می‌سازد و آنان را به پرهیز از ستم و سوءاستفاده از قدرت فرا می‌خواند (ن.ک: مغنیه، ۱۹۷۹: ۲۰۷/۴). انتقاد از سلب حقوق مردم توسط حکومت‌های پیشین بر برابری و عدالت تأکید دارد که با اصول حقوق بشر، هم‌چون برابری در برابر قانون و منع ظلم حکومتی، هم‌خوانی دارد (ن.ک: قربانی، ۱۳۷۹: ۲۰).

اشاره به این که حاکمان پیشین باطل را بر مردم تحمیل کردند، در چارچوب حقوق کیفری، از جمله فساد حکومتی و سوءاستفاده از قدرت، قابل تحلیل است و نشان می‌دهد که امام به دنبال اطاعت آگاهانه و عادلانه است، نه فرمانبری تحمیلی. این پیام ضمنی، تمایز گفتمان امام را از حکومت‌های ظالم روشن می‌کند و او بدون مقایسه مستقیم با گفتمان‌های رقیب، استمرار حکومت خود را در تقابل با آن‌ها قرار می‌دهد.

۴-۳. اصل شیوه

امام علی (ع) درباره مسئله احتکار به مالک اشتر چنین می‌نویسد: «فَأَمْنَعُ مِنَ الْاِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) مَنَعَ مِنْهُ... فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ هَيْكٍ إِيَّاهُ فَتَنَكَّلَ بِهِ، وَعَاقِبُهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ» (نامه/۵۳). این بیان، ایجاز و ابهامی در خود دارد که برخی از ابعاد حکم را نیازمند تفسیر می‌سازد. به طور مشخص، عبارت «فَتَنَكَّلَ بِهِ» صریح و روشن نیست؛ زیرا نوع مجازات در آن تعیین نشده است و تعبیر «غیر اسراف» نیز تعریف و مرز روشنی ندارد. همچنین گستره حکم مشخص نیست که آیا منع احتکار فقط شامل کالاهای ضروری است یا شامل همه آن‌ها می‌شود. این موارد نقض اصل شیوه محسوب شده و معانی تلویحی را در پی دارد؛ زیرا مخاطب ناگزیر است با توجه به زمینه و قرائن، خالاهای معنایی را تفسیر و تکمیل نماید. امام علی (ع) به شیوه‌ای ظریف و بدون ذکر جزئیات دقیق، اصولی بنیادین درباره احتکار و عدالت در مجازات را بیان کرده‌اند. این روش، تلویحاتی را در بر دارد که می‌توان آن‌ها را در چند محور خلاصه کرد:

فراگیری حکم: فقدان تعریف یا شرایط خاص برای احتکار، این تلویح را ایجاد می‌کند که هر نوع احتکاری در هر شرایطی ممنوع است. (ن.ک: مغنیه، ۱۹۷۹: ۹۶/۴) همچنین این امر بر وضوح مفهوم احتکار در نگاه عرفی دلالت دارد، به گونه‌ای که نیازی به توضیح اضافه احساس نمی‌شود.

پیامدهای طبیعی احتکار: اگرچه پیامدهای احتکار واضح بیان نشده، اما منع صریح آن نشان‌دهنده تأثیر طبیعی آن در ایجاد ظلم و برهم‌زدن عدالت اجتماعی است. این امر بر نقش بازدارنده آموزه‌های اسلامی در حفظ نظم اقتصادی و پیشگیری از بی‌عدالتی تأکید دارد و اولویت عدالت را در این آموزه‌ها آشکار می‌سازد.

انعطاف در تعیین مجازات: در عبارت «فَتَنَكَّلَ بِهِ وَعَاقِبُهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ»، جزئیات مجازات مشخص نشده و تعیین مجازات متناسب به حاکم واگذار شده است. تعبیر «فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ» نشان‌دهنده لزوم رعایت اعتدال حتی در اجرای مجازات است که بیان‌گر توازن میان قاعده‌مندی و انعطاف در گفت‌وگو امام است. حاکم موظف است در موارد گناهان کبیره‌ای که نص صریحی برای آن‌ها وجود ندارد، بر اساس اجتهاد خود اقدام به تأدیب خاطی نماید، مشروط بر این‌که با اصول قرآن و سنت سازگار باشد، و قید «فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ» نیز تلویح به همین موضوع است. (همان: ۹۷)

نمونه دیگر در این زمینه، دستوری درباره معاویه است: «أَمَّا بَعْدُ فَإِذَا أَنْتَا كِتَابِي فَأَحْمِلْ مُعَاوِيَةَ عَلَى الْفَضْلِ وَ خُذْهُ بِالْأَمْرِ الْجَزْمِ ثُمَّ خِيَرَهُ بَيْنَ حَرْبٍ مُجَلِيَةٍ أَوْ سَلَمٍ مُخْزِيَةٍ فَإِنْ اخْتَارَ الْحَرْبَ فَأَنْبِذْ لَهُ وَ إِنْ اخْتَارَ السَّلَامَ فَخُذْ بَيْعَتَهُ وَ السَّلَامَ» (نامه/۸). از نظر حقوقی، این بیان نشان‌دهنده مسئولیت و اختیارات حاکم در مواجهه با بحران‌های سیاسی و امنیتی است. اما ساختار زبانی آن با بهره‌گیری از آرایه‌های بلاغی از بیان حقوقی ساده فاصله گرفته است. استفاده از سجع متوازن (حرب/سلم) و سجع متوازی (مجلیه/مخزیه) همراه با تضمین مزدوج، کلام را آهنگین کرده اما بر پیچیدگی آن افزوده است. (ن.ک: لطفی، ۱۳۹۲: ۴۸) همچنین تعبیر «على الفضل» و «الامر الجزم» نیز دارای نوعی ابهام و کلیت هستند. علاوه بر این، عبارت «فانبد إليه» اقتباس بلاغی از آیه «فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ» (انفال/۵۸) است که بیان‌گر نسخ صلح و جایگزینی آن با

جنگی آشکار است (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۴۶/۱۴). این اقتباس، علاوه بر غنای معنایی و پیوند متن به لایه بینامتنی، بر غموض معنایی آن نیز می‌افزاید. بر اساس مفاد اصل شیوه، همه موارد یاد شده تخطی از این اصل هستند (ن.ک: خضیر، ۲۰۱۷: ۱۵۷؛ عماد طالب، ۲۰۲۲: ۱۲۵). به‌کارگیری زبان آهنگین، موزون و آمیخته با اقتباس دینی، نوعی برجسته‌سازی پیام را رقم می‌زند. این شیوه انتخابی آگاهانه برای تأکید بر اهمیت موضوع و برانگیختن توجه و تأمل مخاطب است. هم‌آهنگی لفظ و معنا در اینجا کارکردی نمادین دارد: دشواری انتخاب بین دو راهبرد حساس، با دشواری و فخامت لفظی هم‌خوان شده است. امام (ع) بر برخورد قاطع و سنجیده با معاویه تأکید کرده و نشان می‌دهد که گفتمان حقوقی او بر تعادل میان قاطعیت و تدبیر استوار است.

۴. نتیجه‌گیری

تحلیل گفتمان حقوقی امام علی (ع) بر اساس نظریه گرایس نشان می‌دهد که ایشان در مواردی با بهره‌گیری از ایجاز، اطناب و تعابیر مجازی بنیان یافته بر اساس سازه‌های استعاری و ادبی، اصل همکاری و قواعد آن را نقض کرده‌اند. این تخطی‌ها به پیدایش تلویح‌هایی در متن انجامیده است که همه آن‌ها علاوه بر تقویت و تأکید نیت و اهداف گوینده و ژرف ساخت کلام، به‌طور هدفمند و بر اساس مقاصد استراتژیک صورت گرفته‌اند و به تقویت و گسترش پیام‌های گفتمانی و در نتیجه بسط فراگفتمان اسلام منجر شده‌اند.

سخنور با نقض اصل کمیت، مفاهیم مورد نظر را به گونه‌ای منتقل کرده که ابعاد متمایز آن آشکار می‌شود. در گفتمان امام (ع)، منابع مالی صرفاً ابزار اقتصادی نیستند، بلکه وسیله‌ای برای تضمین پایداری اجتماعی و رفاه عمومی محسوب می‌شوند. تأکید بر برابری انسان‌ها در حکمرانی، پایبندی به آموزه‌های اسلامی و توجه به واقعیت‌های اجتماعی را نمایان می‌سازد. برخلاف گفتمان‌های رقیب، امام حکومت را تکلیفی الهی در جهت خدمت به جامعه معرفی می‌کند، نه ابزاری برای سودجویی؛ و از این طریق با برجسته‌سازی عدالت، مسئولیت‌پذیری و اخلاق‌مداری، الگویی جامع و الهام‌بخش از حکمرانی ارائه می‌دهد.

در گفتمان امام علی (ع)، نقض هدفمند اصل کیفیت، به ویژه از طریق استعاره، معانی عمیق حقوقی و اخلاقی را منتقل می‌کند. عدالت و رأفت تنها الزام حقوقی نیستند، بلکه باید در وجدان و رفتار حاکم نهادینه شوند. تأکید بر مسئولیت متقابل حاکمان و مردم در فرآیند اصلاح اجتماعی و ضرورت حفظ وحدت، ابعاد اجتماعی و اخلاقی حکمرانی را برجسته کرده و نقش پیام‌های اخلاقی و حقوقی در هدایت جامعه را آشکار می‌سازد. افزون بر این، امام با تأکید بر واقع‌گرایی و احتیاط در سیاست خارجی، مسئولیت حاکم را از جایگاه اجرایی فراتر برده و آن را به تعهدی اخلاقی و انسانی پیوند می‌دهد.

تخطی از اصل تناسب در سخنان امام علی (ع) به ایجاد معانی ضمنی، از جمله ترکیب عمل‌گرایی و اخلاق‌مداری، انجامیده است. ایشان با استناد به تاریخ، مشروعیت خلافت خود را بر عدالت و اراده عمومی

تأیید کرده و غیرمستقیم به مخالفان خود پاسخ می‌دهند. این رویکرد، ضمن اقناع مخاطب، تمایز گفتمان امام (ع) از حکومت‌های ستمگر را آشکار ساخته و بر لزوم عدالت، مشروعیت مردمی و کارآمدی اجرایی در حکومت مطلوب تأکید دارد.

تخلف از اصل شیوه در کلام سخنور، با بهره‌گیری از آرایه‌های بلاغی و تعابیر کلی و ابهام‌آمیز، نقش مهمی در انتقال مفاهیم دارد. موضوعاتی چون احتکار و انعطاف در اجرای احکام، اولویت عدالت اجتماعی و اصلاح مقررات خشک را برجسته می‌کند. گفتمان حقوقی امام (ع) بر نظم حقوقی استوار و با بنیان‌های اخلاقی و اجتماعی عمیق، الگویی جامع برای حکمرانی اخلاق‌محور و کارآمد ارائه می‌کند.

دال مرکزی در گفتمان حقوقی امام علی (ع)، عدالت است که شالوده اندیشه و سیاست‌ورزی ایشان را می‌سازد و به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر معناشناختی، ساختار کلی این گفتمان را شکل می‌دهد. علاوه بر آن، دال‌های شناور متعددی وجود دارند که در چارچوب عدالت قرار گرفته و ابعاد مختلف آن را تقویت می‌کنند؛ از جمله حکومت مسئولانه، اخلاق‌مداری، رعایت اصول انسانی و تأکید بر حفظ انسجام اجتماعی. این مفاهیم از طریق نقض اصول گرایس، برجسته و بازنمایی شده‌اند که گفتمان امام (ع) را به الگویی کارآمد و مبتنی بر اخلاق و واقع‌گرایی تبدیل می‌کنند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۹۲). فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی. ج ۱. تهران: علمی.
- ----- (۱۳۹۱). زبان‌شناسی حقوقی. ج ۲. تهران: علم.
- آقایی طوق، مسلم و هادویان، غلامحسین. (۱۳۹۴). حقوق عمومی در نهج البلاغه. ج ۱. ایران: خرسندی.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن عبدالمعین (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه لابن‌ابی‌الحدید. ج ۱. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
- ابن‌میثم بحرانی، میثم‌بن‌علی (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. ج ۲. تهران: دفتر نشرالکتاب.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶). مکاتیب الأئمة. تحقیق مجتبی فرجی. ج ۱. قم: دارالحديث.
- الوت، نیکولاس (۱۳۹۹). کلیدواژه‌های کاربردشناسی. ترجمه مهرداد امیری و بهداد امیری. ج ۱. تهران: نشر نویسه فارسی.
- البار، عبدالقادر (۲۰۱۸). الاستلزام الحواری و دینامیک الخطاب فی مفهوم جرایس. مجلة مقالید. ۱۴، ۱۱۹-۱۲۶.
- البهادلی، محمدقاسم (۲۰۲۱). الاستلزام الحواری فی خطاب المسيرة الحسينية. ج ۱. کربلا: العتبة الحسينية المقدسة.
- التفنازانی، مسعود بن عمر (۱۳۹۶). المطول. ج ۲. قم: هجرت.
- عماد طالب، جاسم (۲۰۲۲). کلام الإمام الحسين مقارنة تداولية. ج ۱. نجف: العتبة الحسينية المقدسة.
- جبار کاظم، مرتضی (۲۰۱۵). اللسانيات التداولية فی الخطاب القانوني. ج ۱. لبنان: منشورات صفاف.
- چپمن، شیوان (۱۳۹۸). معنی کاربردشناختی. ترجمه محمدرضا بیاتی. ج ۱. تهران: علمی.

- جنبکة الميداني، عبدالرحمن (۱۹۹۶). *البلاغة العربية، أسسها، وعلومها، و فنونها*. ج ۱. دمشق: دارالقلم و بيروت: الدار الشامية.
- حیدری، سیاوش (۱۳۹۴). *زیبایی‌شناسی / ایجاز و اطناب در نهج‌البلاغه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور، نورآباد ممسنی.
- خاقانی، محمد (۱۳۷۶). *جلوه‌های بلاغت در نهج‌البلاغه*. تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
- خامنه‌ای، علی (۱۳۷۲). *بازگشت به نهج‌البلاغه*. تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
- خضری، فاروق (۱۴۰۱). *زبان قانون*. ج ۱. تهران: نقد فرهنگ.
- خضیر، باسم خیری (۲۰۱۷). *استراتیجیات الخطاب عند الإمام علی، مقاربة تداولية*. ج ۱. کربلاء: مؤسسة علوم نهج‌البلاغه.
- دانش‌پژوه، مصطفی (۱۳۹۲). *مقدمه علم حقوق*. ج ۱. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زابلی‌زاده، اردشیر؛ گلشاهی، رامین و موسوی، سید ندا (۱۳۹۱). *اصل همکاری گرایس در متون خبری بررسی معانی ضمنی دو خبر مشابه در ارتباط با اصل همکاری گرایس*. فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی، ۱۹(۷۰)، ۶۱-۹۰.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۵). *الوسیط فی اصول الفقه*. ج ۹. قم: موسسه امام صادق (ع).
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۴). *بیان و معانی*. ج ۱. تهران: میترا.
- ضیاء حسینی، محمد (۱۳۹۱). *سخن کاوی گفتمان شناسی (انتقادی) تجزیه و تحلیل کلام*. ج ۱. تهران: رهنما.
- عربی‌فر، مهدیه (۱۳۹۱). *مفهوم و حقوق شهروندی در نهج‌البلاغه*. ج ۱. قم: بوستان کتاب.
- عکاشه، محمود (۲۰۱۳). *النظرية البراجماتية اللسانية (التداولية)*. ج ۱. قاهره: مكتبة الآداب.
- قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۳). *بیولوژی نص*. ج ۲. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قربانی لاهیجی، زین‌العابدین (۱۳۷۹). *حقوق از دیدگاه نهج‌البلاغه*. تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). *مبانی حقوق عمومی*. ج ۱. تهران: دادگستر.
- ----- (۱۳۸۸). *مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران*. ج ۷۲. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- لطفی، فاطمه (۱۳۹۲). *بررسی آرایه‌های ادبی (بدیع) در نامه‌های نهج‌البلاغه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین.
- مغنیه، محمدجواد (۱۹۷۹). *في ظلال نهج‌البلاغه*. ج ۳. بیروت: دارالعلم للملایین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام امام/امیرالمؤمنین*. ج ۱. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- هاشمی خویی، حبیب‌الله (۱۴۰۰). *منهاج‌البراعة فی شرح نهج‌البلاغه*. ترجمه حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای. ج ۴. تهران: مكتبة الاسلامية.
- یول، جورج (۱۳۹۱). *بررسی زبان*. ترجمه محمود نورمحمدی. ج ۱. قزوین: پرک.
- ----- (۱۴۰۲). *کاربردشناسی زبان*. ترجمه محمد عموزاده مهدیرجی و منوچهر توانگر. ج ۱۰. تهران: سمت.

- Grice, H. P. (1975). *Logic and conversation*. Syntax and Semantics, 3, 41–58.
- ----- (1989). *Studies in the way of words*. Harvard University Press.